

TÜRKİYE’DE KADIN GİRİŞİMCİLİĞİNİN SERÜVENİ: BAŞARI MÜMKÜN MÜ? ¹

THE ADVENTURE OF WOMAN ENTERPRENEURSHIP IN TURKEY: IS SUCCES POSSIBLE?

Prof. Dr. Songül SALLAN GÜL²
Arş. Gör. Yonca ALTINDAL³

ÖZ

1970’lerdeki ekonomik krizle beraber birçok ülkede, kadınların ekonomik süreçlere ve dolayısıyla istihdama daha fazla katılmalarına yönelik talepler, kadın girişimciliğinin önünü açmıştır. Kadınların çalışma hayatına büyük oranda katılması ve aktif rol alarak girişimcilik faaliyetlerinde bulunması, kalkınmanın anahtar gelişmelerinden biri olarak kabul görmüştür. Kadın girişimciliği aynı zamanda kadın işsizliğini önleme ve yoksulluğu azaltma stratejilerinden biri haline gelmiştir. 1990’larda kamu ve sivil toplum kuruluşlarının kadın girişimciliğe yönelik faaliyet alanları çeşitlenmiş ve kadın girişimciliğini konu alan araştırmaların sayısı artmıştır. 2000’li yıllarda ise, kadın girişimciliği olgusu yoksullukla mücadele kapsamında ele alınmış, mikro kredi uygulamaları artmıştır. Kadın girişimcilerin karşılaştığı kültürel dirençler, önyargılar, ayrımcılıklar ve ekonomik kaynaklara erişimde engellemeler gibi kadın istihdamının önündeki yapısal sorunlar ise, çoğu kez görmezden gelindiği için, kadın girişimciliğini desteklemeye yönelik politika, program ve uygulamalarının başarı düzeyi sınırlı kalmıştır. Bu çalışmada Türkiye’de kadın girişimciliğinin serüveni ele alınmakta ve toplumsal cinsiyet bağlamı literatür ışığında değerlendirilmektedir.

Anahtar kelimeler: Toplumsal Cinsiyet, Kadın Girişimciliği, Kendi Hesabına Çalışma, Mikro Kredi, Türkiye

Jel Kodu: J10, J16, L26, L53

ABSTRACT

Since the economic crisis in the 1970s, the rising demands on women’s participation in economic activities and employment have initiated women entrepreneurship activities in many countries. Women’s participation in labor market and their rising role in entrepreneurship activities have been considered among the key factors for development and economics prosperity. At the same time, women entrepreneurship has become one of the strategies of preventing female unemployment in particular and of alleviation of poverty in general. Within the same line of action, in the 1990s, there were different activities of public and non-government organizations about women entrepreneurship and the number of studies on female entrepreneurship increased. In the 2000s women entrepreneurship was approached from the perspective of poverty alleviation and many microcredit practices were carried out. Since the structural constraints such as cultural resistance, prejudices, discriminations and obstructions of women’s access to economics resources have been often ignored

¹ Bu çalışma Prof. Dr. Songül Sallan Gül’ün Danışmanlığında Araştırma Görevlisi Yonca Altındal’ın “Türkiye’de Turizm Sektöründe Kadın Girişimciliğinin Gelişiminin İncelenmesi: Batı Akdeniz Bölgesi-Güney Ege Bölgesi Karşılaştırması” Başlıklı ve 3890-D1-14 No’lu Süleyman Demirel Üniversitesi Bilimsel Araştırma Proje Birimince desteklenen Doktora tezinin teorik ve Türkiye’de kadın girişimcilere ilişkin değerlendirmelerini içermektedir.

² Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü Öğretim Üyesi, songulsallangul@yahoo.com

³ Süleyman Demirel Üniversitesi., Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Doktora Öğrencisi, yoncaaltindal@yahoo.com.tr, yoncaaltindal@sdu.edu.tr.

in these implementations, the success level of policies, programs and practices supporting women entrepreneurship have remained limited. This paper examines the adventure of woman entrepreneurship in Turkey in terms of gender perspective and in the light of literature and researches.

Keywords: Gender, Women Entrepreneurship, Self Employment, Micro Credit, Turkey

Jel Code: J10, J16, L26, L53

I. GİRİŞ

Ülkemizde 1990'lı yıllardan günümüze tüm siyasi iktidarlar, 50. Hükümetten 64. Hükümete (1993–2015) kadar, kadın istihdamını artırmanın yollarından biri olarak, kadın girişimciliğini farklı programlarla desteklemişlerdir. Girişimci kadınlara yönelik son mikro kredi destek paketi ise 64. Hükümet Eylem Planı'nda 25 Kasım 2015 tarihinde yeni kredi teşvikleriyle beraber açıklanmıştır⁴. Aslında 1970'lerdeki ekonomik kriz ve emeğin esnekleşme süreciyle birlikte birçok ülkede olduğu gibi, 1994 kriziyle beraber Türkiye'de de, kadınların ekonomik süreçlere ve istihdama daha fazla katılımlarıyla kalkınmaya katkı sağlamaları beklenmiş ve bu doğrultuda kadın girişimciliği desteklenmiştir. Kadınların işgücüne dolayısıyla ekonomiye katkı sağlamaları, ülkeler için bir kazanç olması bakımından kalkınmanın hızlandırılması ve büyümenin dengeli bir yapıya ulaşması için önemli görülmüş, kalkınmanın ve büyümenin anahtar gelişmelerinden biri olarak kabul edilmiştir.

1980'lerden itibaren pek çok ülkede uygulanan yeni liberal ekonomik politikalar, sosyal devletten uzaklaşmayı, kamu harcamalarını kısmayı ve kamusal istihdamı azaltmayı öngörmüştür. Artan işsizliği önlemek için de, girişimci eğitimlerinin yanında yeni girişimci kredileri ve vergi indirimleri ve/veya muafiyetleri artırılmıştır (OECD, (1993; 2004a; Şahin, 1997; Tokgöz, 2012b). Kadın girişimciliğinin artırılması için yeni model ve yöntemler denenmiş, kamusal desteklerin yanında gönüllü kadın kuruluşları ve uluslararası kuruluşlar devreye girmiştir (Ufuk ve Özgen, 2001; Ecevit, 2007). Avrupa Birliği (AB), Dünya Bankası (DB) ve Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (BMKP) gibi uluslararası kuruluşlar tarafından kadın girişimciliğine ilişkin özendirici politikalar başlatılmıştır.

Birçok ülkede en hızlı büyüyen sektörlerden biri kadın girişimciliği olmuştur. Örneğin ABD'de kadın girişimcilerin oranı % 38'e, Avustralya'da % 33'e, Kore Cumhuriyeti'nde % 32'ye ulaşmıştır. Kanada'da da küçük ve orta boy işletmelerde kadın girişimci oranı % 45'e ulaşmıştır (Narin ve diğerleri, 2006; MacNeil, 2012). Özellikle 1990'lı yıllarda az gelişmiş ülkelerde, krizlerle artan işsizlik kadın yoksulluğunu daha da artırmış ve yoksulluğun önlenmesi adına kadın girişimciliğinin desteklenmesi bir çözüm yolu olarak kadınlara sunulmuştur (Sallan Gül, 2005; Olivares ve Santos, 2009).

Türkiye'de ise, 1990'lı yıllarda kadın girişimciliğine verilen destekler artmıştır. Özar'ın (2004) ve Ecevit'in (2007) belirttikleri gibi, kadın girişimciliği konusu Türkiye'de iki farklı yaklaşımla ele alınmıştır. İlki, kadınların düşük istihdam oranı karşısında kendi hesaplarına çalışmalarını destekleyerek, onların giderek işverenliğe yönelmelerinin sağlanmasıdır. Bu yolla ücretlilik dışındaki gelir getirici çalışma biçimlerinin kadınlar arasında

⁴ Başbakan Ahmet Davutoğlu tarafından 64. Hükümet Programı'nda kadın girişimcilere verilecek destek şöyle açıklanmıştır: "Kadın girişimcilerin finansmana erişimlerinin kolaylaştırılması ve böylelikle kadın istihdamının artırılması amacıyla yaptığımız düzenlemeyle, kadın girişimcilerin 100 bin TL'ye kadar ve 5 yıl vadeli kullanacakları krediler için Kredi Garanti Fonu aracılığıyla %85 oranında kefalet imkânı sağlamaya devam edeceğiz..." , s. 54, www.basbakanlik.gov.tr/docs/.../64_hukumet_programi.pdf, son erişim tarihi: 12.03.2016.

yaygınlaştırılması ve daha çok kentli, eğitilmiş ve orta gelir grubundan kadınların girişimcilik eğitimi yoluyla kendi işlerini kurmaları amaçlanmıştır. Bu, aynı zamanda sürdürülebilirliği olan karlı işletmelerin yaratılması yaklaşımına dayanmıştır. İkinci yaklaşımda ise, kadın girişimciliği yoksullukla mücadelede hane refahını arttıracak bir araç olarak görülmüştür. Aslında 1980’lerin sonunda tarımsal üretimin ve istihdamın gerilemesi sonucu hem erkek, hem de kadın atıl işgücü açığa çıkmış, ancak kentsel alanlarda tarım dışı istihdamdaki büyüme, özellikle kadınlar açısından istihdamdaki gerilemeyi karşılayacak boyutlarda bir işgücü talebi yaratamamıştır. Yine ihracat yönelimli sanayileşme modelinde, özelinde de imalat sanayi istihdamında kadınların payı çok sınırlı olmuş, kadınların kentsel ekonomik aktivitelere katılımları düşük düzeylerde kalmıştır (Toksöz, 2007; Dedeoğlu, 2008). Kadınların aile içinde oynadıkları roller ve genel anlamda aile içindeki patriarkal ilişkiler nedeniyle, kadın istihdamı ve girişimcilik faaliyetleri alanı hep sorunlu bir alan olmuştur. Nitekim Türkiye’de işgücüne katılan kadın oranı 1980’lerde % 50’iken, 1988’de bu oran % 34,3’e kadar düşmüştür. Sanayi ve hizmet sektörlerinde yaratılan yeni istihdam olanakları kentlerin hızla artan kadın nüfusunun ihtiyaçlarına yanıt verememiştir. Kente gelen kadınlar, niteliklerine uygun iş bulsalar bile, alacakları ücretin düşük ve çocuk bakım maliyetlerinin yüksek olması gibi nedenlerle, ya istihdam dışı kalmış ya da geçici kayıtdışı işlerde istihdam edilmişlerdir. Tüm bu etkenler kadın istihdamı sorunsalını daha da büyütülmüştür (Esim; 2001; Toksöz, 2011a).

2001 yılı “*Global Entrepreneurship Monitor-Küresel Girişimcilik Raporu*” (GEM) verilerine göre, uluslararası girişimcilik endeksinde kullanılan 100 yetişkin içinde şirket kuranların sayısında Türkiye 29 ülkeden daha az sayıda kadın girişimciye sahip olup, şirket kuran sayısı Meksika’da % 18,7, İrlanda’da % 12 ve ABD’de % 11,7 iken; Türkiye’de bu oran % 4,6 olarak belirlenmiştir. 2012 yılına gelindiğinde Türkiye’de işveren kadın oranı % 1,3 iken, kendi hesabına çalışan kadın oranı % 10,8, işveren ve kendi hesabına çalışan kadın oranı ise % 2,1’dir (Keskin, 2014: 80). TÜİK 2014 Haber Bülteni’nde yer verilen “*Girişimcilik 2014*” verileri temelinde ise, işveren olarak çalışan kadın oranı % 4,5’dir. “*Hanehalkı İşgücü Anketi*” 2015 Aralık ayı verileri temelinde ise, işteki statüsüne göre işveren olarak çalışanların toplam oranı, serbest çalışanlar (avukat ve doktor gibi mesleklerde olan ve girişimci olmayanlar dâhil) % 17 iken, bunların sadece % 8’ini kadınlar oluşturmuştur (TÜİK, 2016). Veriler ülkemizde kadınların istihdam ve girişimcilik oranlarının beklenen düzeyin çok altında bir seyir izlediği görülmektedir. Bu nedenle bu yazıda, Türkiye’de kadın istihdamı bağlamında kadın girişimciliğinin serüveni, girişimcilik kavramının toplumsal cinsiyet analizi çerçevesinde eleştirel bir bakış açısıyla ele alınmaktadır. Girişimcilikte başarı ve girişimciliğin kadınları güçlendirme olasılığı tartışılmaktadır.

Bu doğrultuda, toplumsal cinsiyet analizinde öncelikle, girişimcilik kavramının erkekler ve kadınlar için anlamı ele alınmaktadır. Daha sonra, Türkiye özgülünde kamusal politika sürecinde girişimcilik destekleri, kalkınma planlarında ve sosyal politikalarda bir arz olarak yer alma ve kadınlar için istihdam yaratma süreci değerlendirilmekte ve bunların kadın girişimciliğinin gelişmesine olan etkileri tartışılmaktadır. Özellikle ulusal ve uluslararası düzeylerde kadın girişimci destekleri ve kuruluşların sürece olan etkileri toplumsal cinsiyet bakış açısıyla sorgulanmaktadır. Son olarak, 1990’lı yıllardan günümüze kadın girişimciler üzerine yapılan saha çalışmaları ışığında kadın girişimciliğinin anlamı, sorunları ve gelişimi kadınlara özgün boyutlarıyla değerlendirilmektedir.

II. GİRİŞİMCİLİK Mİ? KADIN GİRİŞİMCİLİĞİ Mİ? NEDEN?

1970'lere kadar girişimcilik denildiğinde akla hep erkekler gelmiş ve girişimcilik faaliyetleri erkek piyasa değerleri ve kamusalıyla birlikte ele alınmıştır. Liberal teorinin kamu-özel ayrımında birbiriyle uzlaşmaz görünen bu iki alanda erkekler kamuyla, akılla, girişkenlikle ve riskle tanımlanmış ve dolayısıyla da girişimcilik, adı doğrudan konmasa da, erkeğe ait bir ekonomik faaliyet alanı olarak görülmüştür. Modern toplumsal-kamusal alanda; erkeklerin bağımsızlık, sorumluluk ve akılla özdeşleştirildiği kamusal alana karşın, özel alanda aile ve duygusallıkla ilişkilendirilen kadınlar, kamusalın zıddı olarak görülmüş ve böylece kadınlar piyasadan dışlanmıştır (Lamoureux, 2009: 245). Girişimci kavramının iktisattaki karşılığı da “erkek girişimci”yi ifade etmiştir (Casson vd., 2006). Bu kapsamda kapitalist ekonomideki rasyonelleşme ve sosyalleşme sürecinde girişimcinin spekülasyon ve risk almayı doğuracağı savı girişimcilerde aranan özellikler arasında öne çıkarılmıştır. Girişimcinin (erkek girişimcinin); “atak olan, yaratıcı, öngörü sahibi ve analiz yapabilme yeteneği olan ve çabuk karar verebilen, özgüvene sahip, güven verebilen” olduğu öngörülmüştür. Davranışsal düzlemde ise, girişimcilik; en çok “başarı, risk alma ve denetim odağı olma” ile anılmıştır (Çelebi ve Sallan, 1997; Çelik ve Özdevecioğlu, 2001: 487-498; Ufuk ve Özgen, 2001:300-302; Zhao, 2005: 25-41).

Hisrich ve Peters ise, piyasada girişimcilik faaliyetinin, devletle sermayenin, taraflarca yapılan sözleşmenin iki tarafı da yükümlülük altına sokması nedeniyle risk bağlantılı olduğunu belirtmektedirler (1985: 7). Girişimcilik literatüründe, riskin olduğu kadar yenilikçiliğin ve yeni bir ürün ortaya koyma, ya da mevcut bir ürününün kalitesini artırmanın da girişimciliği belirlediği ifade edilir (Özkul, 2007: 352).

Girişimci kavramının içeriğinin dönüşümünde kapitalizmde yaşanan yoğun ekonomik krizleri aşmada, piyasa-devlet ilişkilerinin değişen biçimleri önemli rol oynamıştır. Risk alma, yenilikleri yakalama ve fırsatları değerlendirme de girişimcilik faaliyetlerinin iktisadi davranış örüntüleri olarak öne çıkmıştır. Ancak tüm girişimci tanım ve davranış beklentilerinde bir ekonomik faaliyet alanı olarak girişimciliğin piyasa dışı etkenleri genellikle göz ardı edilmiştir. Yine, aile, toplumsal davranış biçimleri, eğitimin kalitesi ve düzeyinin yanında, genel ekonomik koşulların ve siyasal iktidarların bireyin girişimcilik ruhunu geliştirmesini ve sahip olduğu girişimci niteliklerine olan etkileri dikkate alınmamıştır (Şahin, 2006; Güney, 2006). Bu da girişimcinin bir erkek ve girişimciliğin bir erkek uğraş alanı olarak görülmesini daha da pekiştirmiştir. Özel alanda görülen kadınlar için, bir ekonomik faaliyet alanı olan girişimcilik neredeyse kadınlara kapalı tutulmuş, ya da bu alanda kadınların var olabilirlikleri göz ardı edilmişlerdir. Oysa piyasadaki fırsatları değerlendirmede, insanların içinde oldukları sosyal, kültürel, politik ve ekonomik çevrelerin etkisinin belirleyici rolü oldukça büyüktür (Hardy, 1999: 52).

Zapalska ve Fogel'in da belirttikleri gibi girişimcilik, piyasa koşullarının olduğu kadar, bireyin içinde bulunduğu sosyo-ekonomik ve kültürel yapının bir ürünü olarak da ortaya çıkmaktadır (1998: 138). Bir başka ifadeyle, girişimciliğin toplumsal bağlamı girişimciliği toplumsal cinsiyet boyutlarıyla ele almayı gerektirmektedir. Bu boyut ise, ancak 1960'larda yeniden canlanmaya başlayan II. dalga kadın hareketinin, 1970'li yıllarla birlikte artan etkisiyle yeniden tartışılmaya başlanmıştır. Kadın örgütleri ve feministler, girişimcilik kavramının kültürel belirleyicilerine ve özellikle de istihdam piyasasındaki ayrımcılıklara dikkat çekmişler, toplumsal cinsiyet eşitliği ve destek politikalarının niteliğine işaret etmişlerdir. Kadın hareketinin, ataerkil rol ve örüntülerin kadın istihdamına olan olumsuz etkilerine odaklanması, beraberinde kadınların güçlenmelerine ve kadın-erkek eşitliğinin sağlanmasına ilişkin çalışmalarının artmasına ve kadınların kalkınma politikalarında daha fazla görünür olmalarına katkı sağlamıştır. Birçok çalışmada, ekonomik kalkınma ile

kadınların istihdama katılım oranları arasındaki ilişki, ülke karşılaştırmalarıyla birlikte ele alınmış ve kadınların üretici rolleri üzerinde durulmuştur. Boserup’un 1970 yılında yayınladığı “*Ekonomik Kalkınmada Kadınların Rolü*” isimli çalışmasında ve Schwartz’ın, 1976 yılında yayınlanan “*Enterpreneurship, A New Female Frontier*” başlıklı öncü makalesinde kadın girişimcilerin kalkınmadaki rolüne odaklanılmıştır (Boserup, 1970; Casson vd., 2006: 612). Bu doğrultuda BM tarafından 1980’li yıllar “Kadın Girişimciliğinin On Yılı” olarak ilan edilmiş, kalkınma odaklı kadın girişimciliği politikalarının geliştirilmesi hedeflenmiştir.

Bu amaçla yine BM bünyesinde “Ekonomik ve Sosyal Konsey ve Kadının İlerlemesi Bölümü” ile “Uluslararası Kadının İlerlemesi Araştırma ve Eğitim Enstitüsü (INSTRAW)” faaliyete geçmiştir. Ayrıca BM Kadınlar Kalkınma Fonu (UNIFEM)’nin kurulması, kadınların kalkınmaya aktif olarak katılımını gerçekleştirebilmesi açısından oldukça önemli bir gelişme olarak değerlendirilmiştir. Bu kapsamda pek çok ülkede kadın istihdamı ve girişimciliği, özellikle üçüncü dünya ülkelerinde, kadınları yoksulluktan kurtarma ve güçlendirmede bir fırsat alanı olarak görülmüş, sunulmuş ve ev eksenli ve tarımsal üretim ağırlıklı girişimcilik alanları küçük kredilerle desteklenmiştir (UNIFEM, 2000; UNCDF-SUM, 2002).

Nitekim 1997 yılında düzenlenen Kadın Girişimcilik Zirvesi’nde dikkat çekildiği gibi mikro kredi uygulamalarında kadın girişimcilerin eve ek gelir sağlamaları, kazançlarını işten çok ailelerinin ihtiyaçlarını karşılamak için kullanmaları öngörülmüştür. Ancak bu yaklaşımda kadın girişimciliği, girişimcilikten çok bir istihdam biçimi olarak düşünüldüğünden, kendi adına çalışan kadınların sayısını artırmakla birlikte kadınları yoksulluktan kurtarmayı başaramamıştır (WB, 1998; The World’s Women, 2000). Hatta mikro kredi gibi yoksul kadınların girişimci olmalarına yönelik destekler, sosyal korumadan yoksun ve kayıt dışı çalışma biçimlerinin yaygınlaşma riskini de beraberinde getirmiştir. Moser’da, yoksulluk bağlamı kadın girişimciliği modeli olan mikro kredi gibi küçük yatırımlarla kadınların ekonomik krizi yönetebileceklerine, ya da en azından hafifletebileceklerine inanmanın, kadın girişimciliğini araçsal ve teknik bir yaklaşıma indirmek olduğu konusunda uyarıda bulunmuştur (1993: 69-73).

Bu süreçte kadın girişimciliğinin erkeklerden farklı olarak, bağımsız işletme kurma ve sürdürme yerine, ev/hane üzerinden aile iktisadi ve hane refahını artırma ve eve ek gelir sağlama üzerinden destekleme politikaları sorgulanmıştır. Dolayısıyla kadın girişimciliğini kalkınmada kadın yaklaşımıyla ele almak, kadınların üretici yanlarını ve gelir kazanmalarını aşırı vurgulamak, kadınları istihdama katmayı amaçlamakla birlikte, kadın girişimciliğinin sürdürülebilirliği sorununu doğurmuştur. Yine kadınların yeniden üretici rollerini dönüştürmek adına politika üretmenin olanaklı olmadığı da ortaya konmuştur. Kadın girişimciliğini bu yaklaşımla ele almanın, özel alana, yani eve ve eviçi sorumluluklara hiç dokunmamak, kadınların özgül konumlarını, eviçi sorumluluklarını göz ardı etmek anlamını taşıdığı görülmüştür (Rathgeber, 1990; Gordon, 1995; Razavi ve Miller, 1995). Yine, kadınların özel alandaki hane içi ağır iş yüklerinin yanında, girişimciliğin hane gelirleri üzerinde yaratacağı ataerkil çatışmalar ve etkiler de göz ardı edilmiştir (Moser, 1993; Simojoki, 2003). Bu nedenle kadın girişimciliği olgusunun sosyalist feminizme dayanan bir bakış açısıyla, üretim ve yeniden üretim ilişkilerinin sosyal inşasını göz önüne alan toplumsal cinsiyet bağlamı bir çerçeveden yeniden tanımlanması gereği ortaya çıkmıştır (Rathgeber, 1990; Ercan ve diğ., 2010).

Bu doğrultuda kalkınma politikalarının gözden geçirilmesi gereği 1995’te Pekin’de gerçekleştirilen Dördüncü Dünya Kadın Konferansı’nda ilk kez sosyalist feministler tarafından dile getirilmiştir. Kadın istihdamı ve kadın girişimciliğini, toplumsal cinsiyet

eşitliğini sağlamadaki belirleyiciliği üzerinden tanımlamanın gerekliliği ortaya konulmuştur (Baltacı, 2011; Toksöz, 2012). Bu doğrultuda hem özel alanın, yani eviçi rol ve sorumlulukların sorgulanması, hem de ekonomik alanın gereklerinin, hatta onun da ötesinde var olan hiyerarşik toplumsal yapıların, sınıf, ırk ile etnisite farklılıklarının da göz önüne alınması ve çeşitli kaynaklardan beslenen eşitsizliklerin bütüncül olarak değerlendirilmesi gerekliliği tartışılmıştır. Kadın-erkek eşitliğinin sağlanması amacıyla, tüm kalkınma faaliyetleri ile planlama süreç ve yapılarına toplumsal cinsiyet perspektifinin dâhil edilmesine ve anaakım (gender mainstreaming) haline getirilmesine vurgu yapılmıştır (Kabeer, 1994).

Kadın girişimci tanımını toplumsal cinsiyet bakış açısıyla yapan Ecevit, girişimci kadını “Ev dışı bir mekânda, kendi adına kurduğu bir işletmesi olan, bir işletmede tek başına veya çalıştırdığı diğer kişilerle birlikte çalışan veya sahibi olması sıfatıyla ortaklık kuran, iş ile ilgili olarak çeşitli kamu ve özel kuruluşlarla temaslara geçen, işletmenin geleceği ile ilgili planlar yapan, işletmeden elde ettiği kazancı, yatırım ve kullanım alanları üzerinde söz sahibi olan, işletmesi adına tüm riski üstlenen kadın” (1993: 17) olarak tanımlamaktadır. Bedük ise, kadın girişimcinin aktif olma niteliğinin olması gerektiğini belirterek, kadın girişimciyi “İşveren, işyerinin idari ve hukuki sorumluluğunu üstlenmiş, bizzat işinin başında bulunan ve iş yerinde fiilen çalışan kadın” (2005: 111) olarak ele almaktadır.

III. TÜRKİYE’DE KADIN GİRİŞİMCİLİĞİ: ARZ MI? TALEP Mİ? BAŞARI MI? HÜSRAN MI?

Kadının statüsünün güçlendirilmesi amacıyla BM’nin 1975 yılını ‘Uluslararası Kadınlar Yılı’ olarak ilan etmesiyle beraber Avrupa’da ve Türkiye’de kadın sorunu ve kadın girişimciliği olgusu bir talep olmaktan çok, yeni bir liberal çözüm ve bir arz olarak gündeme gelmiştir. 1980’lerle birlikte *kadın meselesi* ekonomik ve toplumsal gelişmeyle bağlantılı olarak ele alınmış, kalkınmada kadınların oynadığı rol tartışılmaya başlanmıştır. Kamusal müdahale olmadan kadının iyileştirilmesinin mümkün olmadığına dikkat çekilmiştir (Abadan-Unat, 2011; Tokgöz, 2012b). Kadın girişimciliğinde başarı için, sadece kadın istihdamının teşvik edilmesinin değil, bunun yanında kadın erkek eşitliğinin sağlanmasının da gerekliliğine dikkat çekilmiştir. Ancak pek çok ülkede olduğu gibi Türkiye’de de, kadın girişimciliği olgusu, kadınların bağımsız iş sahibi olması ve iş sürecini risk alarak yönetmesinin ötesinde, yeni liberal yaklaşımla işsizliğin azaltılması ve yoksulluğu önlemeye yönelik olarak geliştirilen politikalar doğrultusunda küçük girişimcilik faaliyetleri kapsamında desteklenmiştir (Çetindamar, 2005; Çoban, 2006).

Kadın erkek eşitliğinin sağlanması, toplumsal yaşamın tüm alanlarında kadınların konumlarının güçlendirilmesi ve kadınlara karşı her türlü ayrımcılığın önlenmesi için yeni politikaların, stratejilerin geliştirilmesi ve tüm paydaşlarla işbirliği yapılması öngörülmüştür. Bu amaçla ülkemizde 1990 yılında Başbakanlığa bağlı olarak Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü (KSSGM) kurulmuştur (Acuner ve Sallan Gül, 1993). Bu kurum, kadının toplumsal statüsünün yükselmesi için kadın istihdamının geliştirilmesi gerekliliğine dikkat çekmiş ve kadın girişimciliğiyle ilgili araştırmalara da destek vermiştir. Kadın istihdamını artırma çabalarının diğer bir nedeni de, yine o dönemde Türkiye’nin imzaladığı CEDAW (1985) ve Pekin Deklarasyonu (1995) gibi uluslararası anlaşmalardır. Bu anlaşmalar toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini ortadan kaldırma görevini hükümetlere yüklemiştir.

Ülkemizde ilk kez kadın istihdamını artırmanın gereği 1993 yılında gündeme gelmişse de, bunun kamusal bir sorumluluk olarak dile getirilmesi, ancak Yedinci Beş Yıllık Kalkınma

Planı’nda (1996-2000) söz konusu olmuştur. İlerleyen yıllarda kadın girişimciliği olgusuna kalkınma planlarında, kalkınmada kadın yaklaşımı doğrultusunda yer verilmiştir. Kadınların toplumsal statülerinin yükseltilmesi ve kalkınmaya katılımlarının artırılabilmesi için eğitim, sağlık, istihdam ve sosyal güvenlik alanları ile ilgili göstergelerinin iyileştirilmesi, yasal açıdan kadın-erkek eşitliğini engelleyen konuların düzenlenmesi, toplumsal statülerinin yükseltilmesi ve kadın-erkek eşitliğinde ilerleme sağlanması amaçlanmıştır. 1997 yılında da 54. Hükümet Programı’nda, kadınların kendi uğraş alanlarında iş ve istihdam sağlayıcı projelerini uygulamaya koyacak bir teşkilatın kurulması kararlaştırılmıştır.

Ancak Türkiye’de kadın istihdamını artırma ve kadın girişimciliğini destekleme konusundaki program ve çalışmaların ivme kazanması Türkiye’nin 1999 Helsinki Avrupa Birliği Zirve Toplantısı’nda aday ülke statüsü kazanmasından sonra başlamıştır (Özar, 2005; Toksöz, 2007; Landing, 2011). Avrupa Birliği Uyum Politikaları çerçevesinde ve özellikle 1999 yılından itibaren kadın istihdamı, kadın girişimciliği ve Türkiye’de çalışma yaşamında kadın-erkek eşitliğini sağlama konuları yaygın olarak desteklenmiştir. Kalkınma odaklı kadın girişimciliği kavramı, piyasa ve devletin ana aktörler olduğu yukarıdan-aşağıya doğru şekillenen bir kavram olarak gelişmiş, ancak piyasa ve evdeki güç ilişkileri analizi kavramın tanımlanmasında/ele alınmasında göz ardı edilmiştir (Baltacı, 2011: 20).

Kadın girişimciliğini desteklemek amacıyla çok sayıda kuruluş devreye girmiş ve kadın girişimciliğine yönelik arz yaratmaya çalışılmıştır. Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü, Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı (KOSGEB), T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı gibi kamu kurumları bu süreçte öne çıkmıştır. Yine Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) Kadın Girişimciler Kurulu, AB Rekabet Edilebilirlik ve Yenilik Programı kapsamında Avrupa Komisyonu (2004) tarafından kurulan “Kadın Girişimciler için Avrupa Danışman Ağı”, Türkiye Kadın Girişimciler Derneği (KAGİDER) ve Garanti Bankası gibi kuruluşlar da çok sayıda proje başlatmışlardır. 2000’li yıllarda kadın istihdamı konusu, Avrupa Komisyonu tarafından da özel destek verilen alanların başında gelmiş ve kalkınma planlarına yansımıştır (AK, 2002; 2004). Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005) kapsamında, kadınların gelir getirci faaliyetlere yönlendirilmesi yanında, girişimcilik ve el emeğinin değerlendirilmesi amacıyla KSSGM tarafından bir merkez kurulmuştur. Ancak kamusal çabalar genellikle, ev eksenli çalışma ve hane içi geliri artırmakla sınırlı kalmış, yoksulluğu azaltmayı hedefleyen mikro kredi uygulamaları ile kadın istihdamının artırılması planlanmıştır.

1990’ların ilk yarısından itibaren girişimcilik, kadınların küçük işletmelerini geliştirmeleri için onlara yardım etmek ve ücretli istihdamlarının yanı sıra ekonomik kazanç sağlamalarını gerçekleştirmek için pratik bir yol olarak görülmüş ve bu dönemle birlikte girişimcilikte kurumsallaşma dönemi de başlamıştır. Kadın girişimciliğini destekleme sürecinde kadın örgütleri ve feminist iktisatçılar kaygılarını iki konuda dile getirmişlerdir. İlki kadınların işgücü içindeki varlıklarındaki keskin düşüş ve yüksek kadın işsizliği karşısında politika yapıcıların, kadın girişimciliğini destekleme yolunda konuyu teknik bir süreç indirgeyerek hızlı adımlar atılmasıdır. İkincisi de, yoksullukla mücadele için mikro kredilerle küçük girişimciliğin sosyal güvence boyutu ihmal edilerek, ev odaklı olarak geliştirilmeye çalışılmasıdır. KSSGM, KOSGEB ve TESK’in kadın girişimciliğinin desteklenmesi politikaları kapsamında KOSGEB, Halk Bankası aracılığıyla kadınlara kredi vermiştir. Ayrıca kadın girişimciliğini destekleme ve geliştirilmesinde; Bankalar (Vakıfbank, Ziraat Bankası, Halk Bankası) ile Sosyal Riski Azaltma Projesi (SRAP), Çok Amaçlı Toplum Merkezleri (ÇATOM), Girişimci Destekleme Merkezleri (GİDEM), Kadın Emeğini Değerlendirme Vakfı (KEDV), Kadın Girişimciler Derneği (KAGİDER), Kadın Dayanışma Vakfı (KADAV), Kadın Merkezi (KA-MER), Türkiye Kalkınma Vakfı (TKV),

Türk Grameen Mikrokredi Projesi, Türkiye İsrافی Önleme Vakfı (TİSVA) gibi oluşum ve kuruluşların projeleri etkili olmuştur (Soysal, 2010:95). Özellikle mikro kredi uygulamaları kapsamında Kadın Emeğini Değerlendirme Vakfı (KEDV), MAYA Mikro-Ekonomik Destek İşletmesi gibi kuruluşlar da kadınlara girişimcilik kredileri sunmuşlardır (Altay, 2007; Dündar, 2007; Öner, 2007; Gökyay, 2008).

Bu süreçte uluslararası örgütler de kadın girişimciliğini farklı programlarla desteklemişlerdir. 2007 yılında 60. Hükümet Programı'nda ilk kez "kadın girişimciliği" kavramı kullanılmıştır. Kadın girişimciliğinin desteklenmesinde devlet kuruluşları, özel ve sivil toplum örgütleri kendilerini farklı görevlerle projelerde konumlandırmıştır (Özar, 2004; Çoban, 2006; Ecevit, 2007). Bu farklı aktörlerin farklılaşan amaçları doğrultusunda uygulamada yer almaları, farklı kadın girişimciliğini destekleme stratejilerinin uygulamaya konması ile sonuçlanmıştır. Kendi yeteneklerine güvenerek küçük bir işletme kurmak isteyen kadınlar, bu işi aile odaklı ve ev halkı için ek bir gelir sağlama olanağı olarak değerlendirmişlerdir (Ecevit, 2000; Sallan Gül, 2005).

IV. TÜRKİYE'DE GİRİŞİMCİLİĞİN TOPLUMSAL CİNSİYET BAĞLAMI VE KADIN GİRİŞİMCİLERİN ÖZELLİKLERİ

1990'lı yıllardan beri yapılan çok sayıda araştırma ve yayında kadın girişimciliği olgusu çeşitli yönleriyle ele alınmıştır. Araştırmalar toplumsal cinsiyet temelinde girişimci olma dinamiklerinin farklılaştığını göstermektedir. Kadınların sınıfsal konumları temelinde incelendiğinde, yoksul kadınlar arasında daha çok aileye ek gelir kaynağı yaratma kaygısı öne çıkmaktadır. Yine haneye ek gelir sağlayabilmek amacıyla ücretli bir işte çalışmak istedikleri halde iş bulamayan kadınlar, girişimciliğe yönelmektedir (Yetim, 2002: 80–81). Kentli, eğitilmiş ve gelir düzeyi iyi olan kadınlar arasında ise, "kendini gerçekleştirme" veya "kayda değer bir şey yaratma" motivasyonunun girişimci olmada etkili olduğu belirtilmektedir (Çelebi, 1993; Çelebi ve Sallan, 1997; Çakıcı, 2003). Ancak kadın girişimcilerin önemli bir bölümü ilerleyen yıllarda iş sorumluluğunu diğer aile bireylerine ya da çalışanlara bırakmaktadır. Nitekim Kutanis ve Alparslan, kadınların sürecin başlangıcında yer aldıklarını, ancak ilerleyen dönemde işin yönetimini erkek akrabalarına bıraktıklarını belirtmektedir (2006:144).

Bazı araştırmalar ise, farklı etkenlerin birlikte rol oynadığına dikkat çekmektedir. Çelik ve Özdevecioğlu (2001) kadınların girişimci olmalarında daha çok aileye ek gelir sağlama isteği, kocanın ölmesi sonucu işyerini devralma, kendini ispat etme ve geçmiş mesleki tecrübelerin ticari hayata aktarılması gibi faktörlerin etkili olduğunu ifade etmektedir. Çelebi (1993) çalışmasında kadınların ev bütçesine katkıda bulunmanın yanında, kendi yeteneklerine güvenerek, küçük bir işletme kurmak istediklerini tespit etmiş; Ecevit (2000) ise, kadınların hane içi gelirdeki azalma ile gelir getiren bir işte çalışma isteklerinin kadınları girişimciliğe yönlendirdiğini belirtmiştir.

Birleşmiş Milletler Global Girişimciliği İzleme Programı kapsamında 2003 yılında yapılan bir araştırmada, erkek ve kadınların her ikisi için girişimcilik faaliyetlerinin en yoğun yaşandığı yaş grubunun 25–34 yaş olduğu, bunu 35–44 ve 19–24 yaş grubunun izlediği belirlenmiştir (Minniti ve Arenius, 2003:5). Türkiye'de ise genellikle girişimcilik yaşları kadınlar için 35–45 arasında yoğunlaşmaktadır (Arat, 1993; Çelebi ve Sallan, 1997; Ufuk ve Özgen, 2001; Özümcü, 2015). Kadın girişimcilerin büyük çoğunluğunun eğitim düzeyi ise, ortaöğretim ve lise olmaktadır (Çelebi, 1993; 1997; Yetim, 2008).

Kadın girişimcilerin cinsiyet temelinde ayrılan yönlerine dikkat çekilen çalışmalarda ise, erkek girişimcilerin girişimcilik deneyiminde ekonomik beklentilerin ön plana çıkmasına

karşın, kadın girişimcilerin kişisel beklentilerinin belirleyiciliği vurgulanmaktadır. Buna bağlı olarak da, kadın girişimcilerin erkeklere nazaran daha fazla sosyal desteğe ihtiyaç duydukları ifade edilmektedir (Kutunis, 2003:60; Narin, Marşap ve Gürol, 2006:71). Çünkü ülkemizdeki girişimcilik kültürü, erkekleri desteklediği kadar kadınların girişimci olmasını desteklememektedir (İlhan, 2005). Özüncü, bu durumun, girişimciliğin kadın için uygun olmayan ve hatta gereksiz bir faaliyet olarak görülmesine yol açtığına, kadının toplumsal-cinsiyetçi önyargılar nedeniyle yapmayı planladığı işin küçümsendiğine dikkat çekmiştir (2015:148-152).

Benzer biçimde Yetim, kadın girişimcilerin önündeki toplumsal cinsiyet dolayımı engeller nedeniyle, risk alma konusunda erkek girişimcilere göre daha temkinli davrandıklarını ve daha az özgüvenli olduklarını belirtmektedir (2002: 82). Yine Türkiye’de kadın girişimciler üzerine yapılan çalışmalarda, kadın girişimcilerin iş kollarına göre farklılaşmasına dikkat çekilmektedir. Kadınların imalat sanayinden çok, hizmet ve perakende ticaret sektörünü tercih ettikleri saptanmıştır. Bu durumun temel nedeni olarak da, imalat sanayine göre hizmet ve perakende ticaret sektörünün çok daha az oranda tecrübe, bilgi birikimi ve sermaye gerektirmesi olduğu ifade edilmiştir (Çelebi ve diğ., 1993; Ufuk ve Özgen, 2001; Nayır, 2008).

Kadın girişimcilerin sorunları üzerine odaklanılan çalışmalarda ise, öncelikli olarak piyasa koşullarına dikkat çekilmektedir. Can ve Karataş araştırmalarında, girişimci kadınların % 70’inin kuruluş aşamasında güvensizlik ve süreçlerin zorluğu gibi nedenlerle banka kredisine başvurmadıklarını ve % 60’ının ise işletmelerinde sermaye sıkıntısı çektiklerini belirtmektedir (2007: 253). Kadın girişimciler, pazarlama teknikleri gibi konularda bilgi eksikliği, teknoloji kullanımında maliyet sorunlarının yanında, yetersiz krediler ile mevcut kredilere ulaşmakta da zorluklar yaşamaktadır (Keskin, 2014: 80).

Bazı çalışmalarda, kadın girişimcilerin sahip olduğu işletmelerin büyük çoğunluğunun mikro ölçekli işletmeler olduğundan, bu işletmelerin yaşatılabilmesi için geliştirici politikaların üretilmesinin gerektiği belirtilmektedir. Kadın girişimcilerin, girişimciliğe erkeklerde olduğu gibi çekirdekten yetişerek gelme olanakları sınırlıdır. İş yaşamına ilk kez girişimci olarak katılan kadınların, işle ilgili sıkıntıları, çalışma deneyimi olan kadınlara göre daha fazladır (KSGM, 2000; TÜSİAD-KAGİDER, 2008). Ayrıca kadın girişimciler, cinsiyetleri nedeniyle, çeşitli düzlemlerde geleneksel toplumsal cinsiyet rollerinden kaynaklı sorunlar yaşamaktadır. Kadınlar başarılı olamayacaklarını, ya da büyük ölçekli işletmeleri yönetemeyeceklerini düşünmektedirler (Çelebi, 1993, Çelebi ve Sallan, 1997; Soysal, 2010; Keskin, 2014; Özüncü, 2015). Kadın girişimcilerin olumsuz algıları, diğer bireylerle olan ilişkilerinin zayıflamasına, pasif ve edilgen bir kişiliğe bürünmelerine neden olmaktadır. Risk almamanın yanında, evden izin alma, çocukların bakımı gibi konular da, girişimci kadınların ciddi sorunlar yaşamalarına yol açmaktadır. Özellikle kadın girişimcilerin sınırlı iş deneyimi, yetersiz işletme eğitimi, sosyal, kültürel ve dini tutumların işletmecilik ya da girişimcilikle uyumsuzluğu gibi faktörlerin de olumsuz etkileri vardır. Ayrıca kadınlar, finansman güçlükleri, küreselleşme, uluslararası ticaret, pazarlama, yönetim ve hukuk uygulamalarına ilişkin güçlükler ve bürokrasi sorunlarıyla da karşı karşıya kalmaktadır (Özgen Ertübe, 1993; Yetim ve Tatlıdil, 2004; Özüncü, 2015).

Tüm bu çalışmalar göz önüne alındığında, ülkemizde işgücü piyasasında ortaya çıkan cinsiyet temelli işbölümünün, kadın istihdamını ve kadın girişimciliğini olumsuz etkilemekte olduğu görülmektedir. Bu nedenle kadınların istihdamı 1980’li yıllardan bu yana olması gereken seviyeye ulaşamamış, 1988 yılında %34,3 olan kadın istihdamı oranı, 2012 yılında % 25,4’e düşmüş, 2015 yılında ise % 30,3 olmuştur. TÜİK “*Girişimcilik Raporu*” verilerine göre, kadın girişimci sayısı 2012 yılında % 7,5 iken, 2015 yılında % 8

olmuştur (TÜİK, 2012: 2016). Aslında Türkiye’de kadın girişimci oranları konusunda sağlıklı bilgi bulmak da oldukça sıkıntılıdır. Bedük’ün (2005) de belirttiği gibi resmi düzlemde Devlet İstatistik Enstitüsü kadın girişimciyi; “iş kadınları; işteki durumu işveren veya kendi hesabına çalışan şeklinde belirlenen, işinin idari ve hukuki sorumluluğunu üstlenmiş olan, işinin başında fiilen bulunan, sunduğu ürün ve hizmetin fiyatı arz-talep ilişkisi içinde belirlenen kadınlar” olarak tanımlamaktadır. Ancak kadın girişimci kategorisi içine kimlerin katılıp kimlerin katılmayacağı, tanım açısından sorunludur. Örneğin, kendi hesabına çalışan kadınlar, ekonomik faaliyetlerini ev içi mekânlarda sürdürüyor iseler bu gruba girmeli midirler? Ya da, kendileri adına kayıtlı bir işyeri sahibi olan, ancak bu işyerinin faaliyetlerine hiçbir şekilde katılmayan kadınlar girişimci sayılabilir mi? Yine girişimciliğin üretim faktörlerini cesaretle bir araya getirme, kar veya zararı göze alma gibi özellikleri içermeyen ve kendi mesleğini icra eden (doktor, avukat, eczacı gibi) kadınlar, kadın girişimci sayılabilir mi? Türü sorular pek çok araştırmacının sorduğu ve yanıtını net bir biçimde veremediği sorulardır (Bedük, 2005; Soysal, 2010). Benzer biçimde resmi kayıtlarda kendi hesabına işyeri sahibi görünen çok sayıda kadın girişimcinin, bu işyerlerini kendisinin işletmediği, ailelerin erkek üyeleri için bir paravan olduğu da bilinen bir gerçektir (Şahin, 2006: 35).

Kadınların % 69’unun kendini ev hanımı olarak tanımladıkları Türkiye’de, onların çalışmalarının önündeki engellerden biri, geleneksel toplumsal cinsiyet rollerinin kadınlara getirdiği kültürel ve toplumsal yükümlülükler ile kısıtlamalar kadının girişimcilik deneyiminde dikkate alınmamasıdır. Öyle ki, kadın girişimcilerin erkeklerin yaşadığı zorluklardan farklı olarak tanımladıkları zorluklar arasında, kadın olmak, kendini kabul ettirmek, geleneksel toplumsal cinsiyet rollerine ait kalıp yargılar (Çelebi, 1993; Soysal, 2010; Keskin, 2014) gibi tanımlamalar ön plana çıkmaktadır.

Ayrıca kadın girişimciliğine yönelik faaliyetlerin, bütünsel bir bakış açısından uzak, kısmi mikro kredilerle ve çeşitli aktörler tarafından koordinasyonsuz olarak uygulanması nedeniyle, başarı düzeyleri düşük olmaktadır. Benzer biçimde kendi işinin sahibi olma ve girişimciliği destekleme stratejileri, insan sermayesini geliştirme ve işgücü piyasasında arzı artırma odaklı olması yanında, kadınların girişimcilik sosyalleşmelerinin sınırlılığı dolayısıyla, başarı yakalanamamaktadır. Ayrıca işveren gereksinimleri ve önyargıları, ayrımcılık, cinsiyetçi tutumlar, mesleki ayrışma, aile üyelerinden gelen engellemeler ve yapısal faktörler gibi çeşitli nedenler kadın girişimcileri olumsuz etkilemektedir.

V. SONUÇ VE ÖNERİLER

Pek çok ülkede olduğu gibi Türkiye’de de kadın girişimciliği olgusu, kadınların bağımsız iş sahibi olma ve iş sürecini risk alarak yönetmenin ötesinde, yeni liberal yaklaşımla işsizliği azaltma ve yoksulluğu önleme amaçlı mikro kredilerle ve girişimci eğitimleriyle daha çok küçük işletmelerde, kadınların kendi hesabına çalışmaya yönlendirilmesiyle ortaya çıkmıştır. Kadın girişimciliği, kadınların geleneksel olarak uğraştıkları alanlarla sınırlı kalmış ve piyasada var olan ayrımcılıklar kadınların girişimcilik faaliyetlerini sürdürmelerinde ve krizler karşısında ayakta kalmalarında engelleyici bir rol oynamıştır. Bunda, kadın girişimciliğine ilişkin projelerin toplumsal cinsiyet boyutunun yeterince iyi kavranamaması önemli bir etken olmuştur. Özellikle mikro kredi bağlamı projeler ve desteklerin, bütçesinin düşük olması ve aile emeğine dayanması nedeniyle, kadın girişimciliğini geliştirmek, ne ülkemizde, Olivares ve Santos’in de (2009) belirttiği gibi, az gelişmiş ülkelerde mümkün olmamıştır.

Benzer biçimde girişimciliği destekleme programları, hedef kitle olarak görülen kadınlar

arasındaki yaş, eğitim ve girişimciliğin yapılacağı mekânsal ve sektörel özellikler göz önüne alınmadan hazırlanmıştır. Yine girişimciliği geliştirme yönünde uygulamaya aktarılan proje fonları, deneyime dayalı ve iyi tasarlanmış olmadığı için de, sürdürülebilirlikleri sorunlu olmuştur. Dolayısıyla mevcut kadın girişimcilerin ihmal edilerek, yeni başlayanlara ağırlık verilmesi ile izleme-değerlendirme eksiklikleri de kadın girişimciliğinin başarı düzeyini sınırlamaktadır (Ecevit, 2007; 2011).

Toksöz'ün (2011) de dikkat çektiği gibi, ülkemizde kadın işgücüne ve girişimciliğe olan talebin genelde düşük olması, izlenen kalkınma stratejileri ve Türkiye'nin kamusal ve özel alandaki patriarkal dinamikleri içerirken, kapitalist ve patriarkal sistemlerin eklemleme biçimleriyle bağlantılı olma gerçeği ise, göz ardı edilmektedir. Nitekim araştırmalar, kadın girişimcilerin erkeklere göre daha geç yaşlarda girişimciliğe başladıklarını ve kadınlara özel alan (aile) desteklerinin erkeklerden daha düşük düzeylerde kalmasının da, risk alma ve sürdürülebilirlik sorunlarını ortaya çıkardığını göstermektedir. Bu nedenle kadın ve erkek arasında sorumlulukların ve kazançların dağılımında adalet ve hakkaniyet ilkeleri benimsenmeli ve girişimci destekleri ve programlarının hazırlanmasında iki cinsin farklı gereksinimleri ve güçlerinin olduğu göz önüne alınmalıdır. Bir başka ifadeyle, kadın girişimciliği alanında, girişimciliğin kadın boyutuna özel bir dikkatle yaklaşılmalıdır.

Bu yaklaşım, temelde toplumsal cinsiyet eşitliği politikalarının geliştirilmesine ve kadınlar için girişimciliğin önemini belirleyen etken olarak ana politika (gender mainstreaming) haline getirilmesine bağlı olması nedeniyle, kadın girişimciliğinde fırsatları kullanma, hizmetlere erişim ve kaynak sağlama gibi konularda cinsiyet ayrımcılığına uğramaması gerekmektedir. Başarılı bir kadın girişimciliği için olgu, ev eksensiz gelir getirici faaliyetlerinin dışında ele alınmalıdır.

Kadın istihdamının geliştirilmesi ve sosyal güvenlik kapsamında düzenli gelir getiren türden kadın girişimciliğinin desteklenmesi ile daha çok sayıda kadının halen sahip olduklarından daha yüksek bir gelire ulaşmaları sağlanarak, toplumsal anlamda güçlenmelerinin önü açılmalıdır. Ancak var olan girişimcilik destek ve programları kendi işinin sahibi olma ve girişimciliği geliştirme stratejileri, kadınların insan sermayelerini ve işgücü piyasasında arzını artırma odaklıdır. Kadın girişimcilerin karşılaştığı kültürel dirençler, önyargılar, ayrımcılıklar ve ekonomik kaynaklara erişimde yaşanan engeller ve kadın istihdamı önündeki yapısal sorunlar, çoğu kez görmezden gelindiği için, kadın girişimciliğini desteklemeye dönük politika, program ve uygulamaların başarı düzeyi sınırlı kalmaktadır. Bu nedenle kendi işletmesini kuran kadın girişimcilere yönelik teşviklerde ve geliştirilecek politikalarda kadınların özgün deneyim ve koşulları dikkate alınmalı, mevcut kadın girişimcilerin de desteklenmesine önem verilmelidir.

KAYNAKÇA

- ABADAN-UNAT, Nermin. (2011), *Birkaç Arpa Boyu (21. Yüzyıla Girerken Türkiye'de Feminist Çalışmalar-Prof. Dr. Nermin Abadan Unat'a Armağan)*, Derleyen: Serpil Sancar, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- ACUNER, Selma ve SALLAN. SALLAN. (1993), "Türk Kamu Yönetiminde Yönetici Kadınlar", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 26, Sayı 3, s. 77-92.
- ARAT, Necla (ed.). (1993), *Türkiye'de Kadın Girişimcilik*, TES-AR Yayınları, No: 7, Ankara.
- AK_Avrupa Komisyonu, (2002), *Good Practices in the Promotion of Female Entrepreneurship. Examples from Europe and other OECD Countries, Austrian*

Institute for Small Business Research, Viyana.

- _____. (2004), *Promoting Entrepreneurship Among Women*, Best Report No.2, Brüksel.
- _____. Türkiye 2010 Yılı İlerleme Raporu. (2010), *Avrupa Komisyonu Tarafından Konseye ve Avrupa Parlamentosuna Sunulan Bildirim Genişleme Stratejisi ve Başlıca Zorluklar 2010-2011*, SEC (2010) 1327, Brüksel.
- ALTAY, Asuman. (2007), "Küreselleşen Yoksulluk Olgusunun Önlenmesinde Mikro finansman Yaklaşımı", *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar Dergisi*, Cilt: 44 Sayı:510, s. 57-67.
- BEDÜK, Aykut (2005), "Türkiye’de Çalışan Kadın ve Kadın Girişimciliği," *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, www.e-sosder.com, ISSN:1304-0278, C.3, S.12, ss. 106-117.
- BOSERUP, Ester. (1970), *Women’s Role In Economic Development*. NY: St. Martin’s Press.
- CAN, Y. ve KARATAŞ, A. (2007), "Yerel Ekonomilerde Kalkınmanın İtici Gücü Olarak Kadın Girişimcilerin Rolü ve Mikro Finansman: Muğla İli Örneği," *Selçuk Üniversitesi Karaman İ.İ.B.F. Dergisi Yerel Ekonomiler Özel Sayısı*, ss. 251-261.
- CASSON, M. ve MOL, M. J. (2006), *Strategic Alliances: A Survey Of Issues From An Entrepreneurial Perspective*.In: Shenkar, O.ve Reuer, J. J. (eds.) *Handbook of strategic alliances*. Sage, California, pp. 17-38. ISBN 9780761988632.
- ÇAKICI, Ayşehan. (2003), "Mersin’deki Kadın Girişimcilerin İş Kurma Öyküsü ve İş Kuracak Kadınlara Öneriler", *11. Yönetim ve Organizasyon Kongresi Bildiriler Kitabı*, Afyon.
- ÇELEBİ, Nilgün. (1993), *Kadın Girişimciliğini Özendirme ve Destekleme Konusunda Politikalar*, Der. A., Altinel, Kadını Girişimciliğe Özendirme ve Destekleme Paneli: Bildiriler ve Tartışmalar, KSSGM Eğitim Serisi, No 74, Ankara.
- ÇELEBİ, Nilgün ve Songül SALLAN. (1997), *Turizm Sektöründeki Küçük İşyeri Örgütlerinde Kadın Girişimciler*, KSGM, Ankara.
- ÇELİK, C. ÖZDEVECİOĞLU, M. (2001), *Kadın Girişimcilerin Demografik Özellikleri ve Karşılaştıkları Sorunlara İlişkin Nevşehir İlinde Bir Araştırma*. 1. Orta Anadolu Kongresi Ss:487-498, Nevşehir.
- ÇETİNDAMAR, Dilek. (2005), *Policy Issues for Turkish Ensterpreneurs, Enterpreneurship Innovation and SME’s*, 5 (3-4), pp. 197-205.
- ÇOBAN, Aslı. (2006), *An Evaluation of the Women’s Entrepreneurship Support Activities in Turkey*, (Graduate thesis, METU, Institution of Social Sciences, Ankara.
- DEDEOĞLU, Saniye. (2008), *Women Workers in Turkey: Global Industrial Production in Istanbul*, IB Tauris, London ve New York.
- _____. (2011), *Harnessing Sustainable Linkages for SMEs in Turkey’s Textile Sector: Women Workers in Gaziantep, Kahramanmaraş, Malatya and Adıyaman*, ILO Office, Ankara.
- _____. (2012), *Gender Equality Policies and Female Employment in Turkey, Women and Society in Modern Turkey: The Impact of Neo-Liberal Policies, Political Islam and EU Accession*, Eds. S. Dedeoglu ve A. Y. Elveren, IB Tauris, London and New

York.

- DÜNDAR, Seher Ozan. (2007), *Mikro Finansman*, Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş. Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Müdürlüğü, Ankara, S. 3, E.T. 03.07.2010.
- ECEVİT, Yıldız. (1993), *Kadın Girişimciliğinin Yaygınlaştırılmasına Yönelik Bir Model Önerisi*, Der. A. Altınel, Kadını Girişimciliğe Özendirme ve Destekleme Paneli: Bildiriler ve Tartışmalar, KSSGM, Ankara, No 74, s.15-34.
- _____, (2000), *Çalışma Yaşamında Kadın Emeğinin Kullanımı ve Kadın-Erkek Eşitliği*, Kadın-Erkek Eşitliğine Doğru Yürüyüş Eğitim, Çalışma Yaşamı ve Siyaset, TÜSİAD, s. 119-196.
- _____, (2007). A Critical Approach to Women’s Entrepreneurship in Turkey, <http://www.ilo.org/public/english/region/eurpro/ankara/info/womenentr.pdf> (Erişim tarihi, 25.04.2015).
- _____, (2011), *Açılış Konuşması, Kadın İstihdamı ve Sorun Alanları Bildiri Kitabı*, Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı (TEPAV), Amasya’da Kadın İstihdamının Artırılmasına Destek Projesi (KADES), Kadın Emeği Konferansı, Ankara.
- ERCAN, Hakan, Ayşe GÜNDÜZ HOŞGÖR ve Özlem YILMAZ. (2010), *Kadınların işgücüne katılımını belirleyen etmenler ve İl İstihdam ve Meslek Kurulları İçin Öneriler*, Gaziantep ve Konya, ILO Ankara Ofisi, Ocak, Ankara.
- EŞİM, Simel. (2001), “Why Women Earn Less? Gender Based Factors Affecting the Earnings of Self-Employed Factors in Turkey”, *Middle East Economic Issues*, Vol. (4), pp. 205-223.
- FİDAN, Fatma ve Tuncay YILMAZ. (2006), “Kadın Girişimciliğine Alternatif Bakış Serüveni mi? Macera mı?, *Doğu Akdeniz Üniversitesi 2. Uluslararası Kadın Araştırmaları Konferansı*, Nisan, Kuzey Kıbrıs., cws.emu.edu.tr/ (erişim tarihi:16.03.2016).
- GORDON, A. A. (1995). *Transforming capitalism and patriarchy*. London: Lynne Rienner Publishers.
- GÖKYAY, Çağatay. (2008), Türkiye’de Mikro Kredi Uygulamaları Ve İstihdama Yansımaları, Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü Uzmanlık Tezi, Ankara.
- GÜNEY, Semra. (2006), “Kadın Girişimciliğine Genel Bir Bakış,” *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*”, ss. 25-43.
- HARDY K., “What Do Entrepreneurs Contribute?”, *Ivy Business Journal*, Vol 64 Issue 2, 1998.
- HISRICH, Robert D. ve S. Ayşe ÖZTÜRK, (1999), “Women Entrepreneurs in a Developing Country”, *Journal of Management Development*, 18 (2), pp. 114-124.
- HISRICH, Robert. D. ve Michel PETERS. (1985), *Entrepreneurship: Starting, Developing And Managing A New Enterprise*, 3. Ed, Richard D. Irvin Inc., New York.
- İLHAN, Süleyman. (2005), “Bazı Değişkenler Açısından Elazığ’da Girişimci Profili”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Elazığ, Cilt: 15, Sayı: 1.
- _____, (2002), *Entrepreneurship, Mcgraw-Hill Higher*, NewYork.
- KABEER, Naila. (1994), *Reversed Realities: Gender Hierarchies in Development Thought*, Londra: Verso.

- KSGM. (2000), *Türkiye’de Kadınlara Ait Girişimlerin Desteklenmesi*, T.C.Başbakanlık Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü, Ankara.
- _____, (2009), *Türkiye’de Kadının Durumu*, T.C. Başbakanlık, Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, Ankara.
- KESKİN, Gülümser, A. Kadir KOŞAN ve Ziya AYIK. (2009), “Bölgesel Gelişme Aracı Olarak KOBİ’ler ve İhracat Sorunları”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13 (2), s. 279-290.
- KESKİN, Sevtap. (2014), “Türkiye’de Kadın Girişimcilerin Durumu”, *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi* (9:1); 71-94.
- KUTANİS, Rana Özden. (2006), “Girişimcilikte Cinsiyet Faktörü: Kadın Girişimciler”, *11. Yönetim ve Organizasyon Kongresi Bildiriler Kitabı*, Afyon.
- LANDING, M. J. (2011), *Bringing Women to the Table: European Union Funding for Women’s Empowerment Projects in Turkey*, *Women’s Studies International Forum*, 34 (3), pp. 208-219.
- LAMOUREUX, Diana. (2009), “Kamusal/Özel”, *Eleştirel Feminizm Sözlüğü*, (Çev. Gülnur Acar_Savran), İstanbul: Kanat Basım, ss. 243-248.
- MACNEIL, N. (2012), <http://www.forbes.com/sites/work-in-progress/2012/06/08/entrepreneurship-is-the-new-womens-movement/> (Erişim tarihi: 29.04.2015).
- MDGİF, İŞKUR, BM Ortak Programı. (2012), *Herkes için İnsana Yakışır İş, “Ulusal Gençlik İstihdam Programı ve Antalya Kent Merkezi Çalışma Hayatı*, Ankara.
- MINNITI, Maria ve Pia ARENIUS, (2003), “Women In Entrepreneurship, The Entrepreneurial Advantage Of Nations”, *First Annual Global Entrepreneurship Symposium*, United Nations Headquarters.
- MOSER, Caroline. (1993), *Gender Planning and Development: Theory, Practice and Training*, USA: Routledge.
- NARİN, Müslüme, Akın MARŞAP ve Mehmet Ali GÜROL. (2006), “Global Kadın Girişimciliğinin Maksimizasyonunu Hedefleme: Uluslararası Arenada Örgütlenme ve Ağ Oluşturma”, *Gazi Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 8 (1), s. 65-78.
- NAYIR ZAMANTILI, Dilek. (2008), “İşi ve Ailesi Arasındaki Kadın: Tekstil ve Bilgi İşlem Girişimcilerinin Rol Çatışmasına Getirdikleri Çözüm Stratejileri”, *Ege Akademik Bakış*, 8 (2), s. 631-650.
- OECD, (1993), *The Rise of Women Entrepreneurs*, Paris, OECD Newsletter.
- _____, (2004a), *Women’s Entrepreneurship: Issues and Policies*, Paris.
- _____, (2004b), *Türkiye’de Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeler. Mevcut Durum ve Politikalar*, OECD Genel Sekreterliği sorumluluğunda ve KOSGEB’in mali desteği ile OECD Bilim, Teknoloji ve Endüstri Müdürlüğü için hazırlanmış, OECD Genel Sekreterliğinin Sorumluluğu Altında Yayınlanmış Rapor, www.oecd.org/dataoecd/37/37/33705673.pdf.
- _____, (2004c), *Accelerating Women’s Entrepreneurship Forum*, 5-7 Haziran 2004 tarihleri arasında İstanbul’da düzenlenen Forum’un Bildirileri.
- OLIVARES Mário ve SANTOS, Sofia. (2009), *Market Solutions in Poverty: The Role of Microcredit in Development Countries with Financial Restrictions*, School of

Economics and Management TECHNICAL UNIVERSITY OF LISBON,
Department of Economics.

- ÖNER, Emine (2007), *Mikrofinans Sistemi ve Türkiye İçin Bir Model Önerisi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Finansman Bilim Dalı, Ankara.
- ÖRÜMCÜ, Ayşe Nur. (2015), *Girişimci Kadınların Başarı ve Güçlenme Öykülerinin Toplumsal Cinsiyet Analizi: Batı Akdeniz Örneği*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta.
- ÖZAR, Şemsa. (2004), *Micro and Small Enterprise Success in Turkey*, <http://www.policy.hu/ozar/>.
- _____, (2005), *GAP Bölgesinde Kadın Girişimciliği, Mevcut Durum ve Girişimciliği Destekleyici Öneriler*, GAP-GİDEM, Kasım.
- ÖZÇELİK, Burcu (2008), “Küresel Girişimcilik Araştırması 2007 Sonuçları,” *Hürriyet Gazetesi İK İş ve Yönetim*: 2.
- ÖZDEVECİOĞLU, Mahmut ve A. AKTAŞ. (2007), “Kariyer Bağlılığı, Mesleki Bağlılık ve Örgütsel Bağlılığın Yaşam Tatmini Üzerindeki Etkisi: İş-Aile Çatışmasının Rolü”, *E.Ü.İ.B.F.Dergisi*, Sayı 28, s. 1-20.
- ÖZGEN ERTÜBEY, Neşe. (1993), *Türkiye’de Kadın Girişimciliği: Mevcut Durum, Sorunlar ve Öneriler*, Türkiye’de Kadın Girişimcilik, TES-AR Yayınları No: 7, Ankara.
- ÖZKUL, Gökhan. (2007), “Kapitalist Sistemin Sürükleyici Aktörleri: Ekonomik Teoride Girişimciler” *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*, C.12, S.3 s.343-366.
- RATHGEBER, E. M. (1990). WID, WAD, And GAD: Trends In Research And Practice. *The Journal Of Developing Areas*, Vol. 24, No. 4 (July). (489-502).
- RAZAVI, S. MILLER, C. (1995). *From WID to GAD: conceptual shifts in the women and development discourse*. Temmuz 2009. <http://singledocument/219634F2-9FFE-42058B0226E41F4FC81F/en/OP+001c.pdf>. se1.isn.ch/serviceengine/Files/ISN/38688/ipublicationdocument_
- SALLAN GÜL, Songül. (2005), “Türkiye’de Yoksulluğun Kadınsılaşması”, *Amme İdaresi Dergisi*, 38 (1). ss:25-43.
- SIMOJOKI, H. K. (2003). *Empowering Credit – More Than Just Money; The Socio-Economic Impact Of Micro-Finance On Women In Nairobi, Kenya*, <https://jyx.jyu.fi/dspace/bitstream/handle/123456789/12853/G0000086.pdf?sequence=1>.
- SOYSAL, Abdullah. (2010), “Kadın Girişimcilerin Özellikleri, Karşılaştıkları Sorunlar ve İş Kuracak Kadınlara Öneriler: Kahramanmaraş İlinde Bir Araştırma”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İBF Dergisi*, Nisan, 5 (1), ss. 71-95.
- ŞAHİN, Özlem. (1997), *Kadın Emeğinin Piyasaya Yeniden Çıkması: Dünyada ve Türkiye’de Kadın Girişimciliği ve Politik Sonuçları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Ve Siyaset Bilimi, Siyaset Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

- ŞAHİN, Esen (2006). *Kadın Girişimcilik ve Konya İlinde Kadın Girişimcilik Profili Üzerine Bir Uygulama*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- TOKSÖZ, Gülay. (2007). Türkiye’de Kadın İstihdamının Durumu, Uluslararası Çalışma Ofisi, Ankara.
- _____, (2011), “Women’s Employment in Turkey in the Light of Different Trajectories in Development-Different Patterns in Women’s Employment”, *Fe Dergi*, Sayı 2, pp. 19-32.
- _____, (2012a), *Kalkınmada Kadın Emeği*, Varlık Yayınları, İstanbul.
- _____, (2012b), *The State of Female Labor in the Impasse of Neoliberal Market and Patriarchal Family and Society*, DEDEOĞLU Saniye, ELVEREN, Adem Yavuz (eds), *Gender and Society in Turkey: The Impact of Neo-liberal Policies, Political Islam and EU Accession*, I. B. Taurus, London and New York.
- _____, (2012), “İşgücü Piyasasının Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden Analizi ve Bölgeler Arası Dengesizlikler”, *Çalışma ve Toplum*, 2007/4, (2007).
- TOKSÖZ, Gülay ve Ahmet MAKAL. (2015), *Geçmişten Günümüze Türkiye’de Kadın Emeği*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- TOKSÖZ, Gülay ve Şerife ÖZŞUCA. (2003), *Sosyal Koruma Yoksunluğu, Enformel Sektör ve Küçük İşletmeler*, A.Ü. SBF Yayını, Ankara.
- TÜİK, (2012), Hanehalkı İşgücü İstatistikleri, Nisan 2012, TÜİK, Ankara, www.tuik.gov.tr. (son erişim: 29.06.2012).
- TÜİK, 2016, Girişimcilik, 2014, 1 Mart 2016, <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=21529>, (son erişim tarihi 11.12.03.2016).
- TÜSİAD-KAGİDER, (2008), *Türkiye’de Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği: Sorunlar, Öncelikler ve Çözüm Önerileri, "Kadın-Erkek Eşitliğine Doğru Yürüyüş: Eğitim, Çalışma Yaşamı ve Siyaset"* Raporunun Güncellenmesi, Yayın No. TÜSİAD-T/2008-07/468), Türkiye Kadın Girişimciler Derneği (Yayın No. KAGİDER-001).
- UFUK, H. ve Ö. ÖZGEN, (2001), *Kadın Girişimcilerin Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Profili, Ankara Örneği*, KOSGEB, Ankara.
- _____, (2001), “The Profile of Women Entrepreneurs: A Sample from Turkey”, *International Journal of Consumer Studies*, 25 (4), pp. 299-308.
- UN. (1999), *World Survey on the Role of Women in Development: Globalization, Gender and Work*, Report of the Secretary-General,
- UNCDF-SUM. (2002), *Supporting Women's Livelihoods: Microfinance that Works for the Majority—A Guide to Best Practices*, UNCDF.
- UNIFEM. (2000), *Progress of the World's Women 2000*, New York.
- WB The World Bank (1998), *Gender, Using Microcredit To Advance Women, Prem Notes, November*, Number 8, pp.1-4.
- World’s Women. (2000), *Trends and Statistics*, Series K, 16, UN Newyork.
- YETİM, Nalan. (2008), “Social Capital in Female Entrepreneurship”, *International*

Sociology, November, 23 (6), pp. 864–885.

YETİM, Nalan ve Ercan TATLIDİL. (2004), *Social and Cultural Dynamics of Women Entrepreneurs: The Case of Small and Medium Size Clothing Enterprises in Adana and Mersin, Turkey*, EIMENA, pp. 491-507.

ZAPALSKA, Alina ve G. K. Fogel, (1998), "Characteristics of Polish and Hungarian Entrepreneurs", *Journal of Private Enterprise*, 19 (2), pp. 132-144.

ZHAO, Frang. (2005), "Exploring the Synergy Between Entrepreneurship and Innovation", *International Journal of Entrepreneurial Behaviour and Research*, 11 (1), pp. 25- 41.